

Черкаські євреї

з книги Василя Борисовича Страшевича „Черкаси за межами століть”

Про єврейський народ відомо з сивої давнини. Його інколи порівнюють з кленовим тонкожильним сім'ям, яке, відірвавшись від осіннього дерева, парасольками розвіялось по вітру, осідаючи не тільки під рідною домівкою, а й далеко від широкої крони, щоб, впавши на землю, згодом зародитися на новому місці міцними коріннями й забувати високими крилатими й ошатними кронами.

Якщо зазирнути вглиб віків і хоч трішки проаналізувати появу єврейства в Україні, то простежується, що цей роботящий і талановитий народ прийшов сюди із суміжних, куди він ще в сиву давнину – по одному, родинами, а то й цілими групами – прибув, переховуючись від жорстоких переслідувань та пригнічення, що висіли над ним у середні віки майже в усіх християнських державах.

Ще з IX століття з околиць Кавказу, де єврейські переселенці жили поміж хазарськими племенами, та з різних німецьких держав, потерпаючи від хрестоносців до королів, духовенства та від народної темряви, вони почали перекочувувати до Польщі, де були гостинно зустрінуті полянськими племенами. Незважаючи на відмінності у віросповіданні, національній приналежності, поляки не відмовляли єврейству у притулку.

Звичайно, мандруючи від Кавказу до Польщі і далі до німецьких земель, євреї знаходили собі притулок і на українських теренах, розселяючись по невеличких містечках. Але це вже відбувалося в період між X та XIV століттями, після чого на євреїв почалося гоніння, особливо з боку російських царів, які довго не пускали їх у свої землі.

Прикладом такої сваволі може слугувати правління царя Олексія Михайловича (1649 р.). Відзначилося воно тим, що за межі країни були вислані всі євреї та литовці. Згідно з трактатом, укладеним між Росією та Польщею (1686 р.), у Росію дозволявся в'їзд „всіх торгових людей”, крім євреїв. А у 1728 році цар Петро II заборонив євреям оселятися в Малоросії. Його наступниця Анна Іоанівна (1740 р.) виселила їх всіх з малоросійських земель за кордон, звичайно, крім тих, хто прийняв православ'я. Через рік вона заборонила їм в'їзд і для торгівлі на ярмарках.

Лише за царювання Катерини II, яка зрозуміла, який геноцид проводять її владні структури до єврейської спільноти, з 1762 року дозволила оселятися євреям на землях новоутвореної Новоросійської губернії.

Мабуть, саме тому знаходимо в історичних джерелах – в описовій ревізії Черкаського замку і міста 1765 року – інформацію про появу в Черкасах першого єврея. В ревізії сповіщалося, що „...в городе 445 изб, ...евреев нет, кроме арендаря, который платит откупу 10 000 злотых, да за селитринный завод 400 злотых”. А вже у 1788 році в місті; було 561 будинок, з них 14 єврейських, в яких, принаймні, мешкало близько ста євреїв-городян.

У 1786 році в Росії було оприлюднено закон про охорону прав євреїв щодо підсудності, торгівлі та промисловості, в офіційних документах вони втратили свою принизливу кличку, хоч поміж собою та в літературних джерелах майже до 1917 року вона існувала серед українців. У 1791 році євреям вже було надано право оселятися в Катеринославському намісництві та Таврійській губернії.

Після втрати Польщею самостійності сотні тисяч польських євреїв стали підданими російського царату. Їм дозволялося мешкати лише на тій частині території Російської імперії, яка колись належала Польщі, та в прилеглих областях, частина яких була приєднана ще до розподілу Польщі. Ці райони отримали назву „межі єврейської осілості”.

Мабуть, тоді і виросла гірлянда з містечок, яка оперезала імперію з південного і західного боку, особливо з українських степів. Серед них на теренах нинішньої Черкащини – Сміла, Шпола, Катеринопіль, Черкаси, Лисянка, Звенигородка, Тальне, Умань та інші населенні пункти, де дозволялося мешкати євреям.

Багато пілыг цьому знедоленому і пригніченому народу дав імператор Олександр I. Він став ніби „хрещеним батьком” для російського єврейства. Вже тоді вони з певними обмеженнями почали поступово користуватися правами осілого класу

Отож, після того, як у 1792 році відбувся розподіл Польщі, і до Російської імперії була при-

єднана Литва, „євреї в Російській імперії з'явилися цілою масою”.

Може, саме цим можна пояснити, що на першу чверть XIX століття в Черкасах почалося масове поселення євреїв. З дозволу міської Думи та двох поручників з боку корінних міщан євреям дозволялось осідати в Черкасах, забудовуватися і брати позички в банках на облаштування. В архівних документах саме цього періоду знаходимо багато звернень до міської Думи від єврейських міщан Бердичівського, Лохвицького, Смілянського та інших з проханням оселитися на „пустопорожніх землях” Подолу або Митниці, а для більш заможних, то й на центральних вулицях Черкас.

Для нинішнього пересічного черкасця „прошення” мають досить незвичний вигляд. Часто в архівах можна зустріти подібне: дозволяється заселятися „по улице, прилегающей от присутственных мест в извозе на бичевнику реки Днепра” (тобто, від нинішнього скверу імені Богдана Хмельницького, де розташовувалася міська управа, по нинішньому Замковому узвозі, – тоді ще безіменній вулиці – до ріки). Так з'явилися будинки черкаських міщан єврейської національності – Мошки Рубінштейна, Шмуля Діамента, Давида Кременецького, Симхи Бикова, Берка Динькевича та інших. А в центральних кварталах почали забудови своїх розкішних двоповерхових помість більш заможні євреї – Шимка Житомирський (біля базарної площі, він незабаром стане купцем 2-ї гільдії, в радянські часи його будинок буде зайнято під медичне училище), Муна Цейтлін (по Старочигиринській вулиці, нині – Гоголя), Іцик Зарубінський (по Бульварній, нині – Благовісній), Арон Зарицький (по тій же, стане володарем тютюнової фабрики і купцем 1-ї гільдії) та багато інших.

З приходом у місто євреїв пожвавішало громадсько-політичне життя Черкас. На Старому базарі з'явилося 57 торгових „лавочок-рундуков”, господарями яких були Елга Богуславська, Юдка Мошенський, Лейба Манусов, Борух Диккер, Рухиля Шполянська та інші з різноманітними товарами, які були до вподоби черкащанкам. Зарясніли вивісками з єврейськими прізвищами невеличкі підприємства – салотопний і кишковий завод з переробки тваринних продуктів, пекарні, цукерочні, ковбасні; задзвеніли молотами кузні, де вправні волохаті, міцні руки Лейб чи Мойш виготовляли підкови, гнули колісні ободи, дверні клямки, ручки, скоби та інші речі, за якими вже утворювалася черга з міщан та приїжджих селян. Єврейські ремісники відкрили майстерні з пошиття одягу, шапок, по виготовленню чобіт. З'явилася перша аптека Рувинського. Для дітей відкрилася перша талмуд-тора. Приїжджих чекали постійні двори та просторі готелі. В чотирьох з п'яти постійних дворів міста господарями були єврейські підприємці. А ще вони мали трактир, 20 „питейних” будинків. Для продажу товару в місті функціонувало 88 дерев'яних лавок-рундуків і два винних підвали. З побудовою нових будинків у Черкасах з'явилися нові ремісники – пічники, малярі, теслі, сажотруси.

Звичайно, єврейські міщани не забували і про релігію. Її шанували всі: від бідняків – до багатих. У 1845 році в Черкасах на 740 жителів іудейського віросповідання (всього в місті мешкало 8466 жителів) було відкрито дві синагоги, а до кінця XIX століття вже налічувалося понад десять молитовних будинків, на початку нового віку – 13, з них вісім – у центральній частині міста, інші – на Подолі і Митниці. Зокрема, в дарунок єврейській общині свої синагоги, побудовані на власні кошти, піднесли багаті євреї – купці Бень, Скловський, Тверський, Шнеерсон та інші. Власну домову молитовню мав володар тютюнової фабрики А.А. Зарицький. На Подолі, по Єврейській вулиці, функціонували синагоги Рубінштейна, Цейтліна, Литовської, Клойза, на Митниці – Гінзбурга та інших. Існував навіть дитячий молитовний будинок купця Ремесляного.

Досить ознайомитися з автобіографічною повістю О.Г. Лебеденка „Перша міністерська”, щоб зрозуміти, якими набожними були черкаські євреї – від шевця до підприємця.

Діти не ходили до школи чи гімназії. При їх вступу до навчального закладу спеціальним наказом інспектора обумовлювалося, що в суботу вони відвідувати не будуть. Закриті для євреїв сінематограф, циркові та театральні вистави: заборонялося релігією.

А взагалі громада турбувалася і про відпочинок своїх громадян. Здебільшого це торкалось багатіїв. Коли на початку XX століття на північній околиці Черкас, в мальовничому Соснівському бору, виросло дачне містечко, то серед них чудовою оздобою та ошатністю вирізнялися дачні будинки С. Городецького, Барського, Кайтмазова, Я. Жуковського, В. Завадовського та інших підприємців і купців єврейської національності.

Переселення євреїв з інших міст проходило безболісно, одноплемінники завжди приходили на допомогу. Мабуть, обмеження для єврейської спільноти з боку владних структур і привело до великої згуртованості єврейської межі осілості. У них склався своєрідний спосіб життя, в основу якого були покладені братерство, добросусідські відносини і справжня прихильність один до

одного. До того ж, при заселенні „пустопорожніх” черкаських земель не створювалися ніякі перепони з боку чиновників „присутственных мест” та своїх одноплемінників, які ставали поручниками для будь-кого, хто переселявся з іншої місцевості, або виділяли необхідні кошти для їх першого облаштування. Доброзичливо ставилися до євреїв і пересічні черкащани інших національностей, ведучи з ними торгівлі зносини, брали в борг продукти харчування тощо.

Єврейська громада турбувалася і про свою майбутню інтелігенцію. Кожна родина хотіла бачити у своєму чаді у майбутньому лікаря, вчителя, інженера, юриста, музиканта і віддавала в засновану в 30-х роках XIX сторіччя талмуд-тору 7-12-річних хлопчаків, де вони протягом чотирьох років навчалися безкоштовно, з харчуванням, а для „малоимущих” виділявся необхідний одяг та взуття. Вчилися діти завжди успішно, до своєї мети йшли цілеспрямовано, як і їх батьки, „завойовували” своє місце під сонцем самотужки: ставали підприємцями, купцями, лікарями, провізорами, шевцями, ремісниками тощо.

Межа єврейської осілости, значні утиски з боку царських владних структур, наслідок виключного положення, що посідало єврейство в Росії, – все це накладало своєрідний відбиток на їх громадсько-політичне життя. Тому єврейська община в Черкасах, як і в інших містах імперії, вимушена була жити у громадському відношенні до деякої міри своїм уособленим життям, складаючи окрему спільноту, головним завданням якої була турбота про духовні і матеріальні потреби єврейської частини населення Черкас.

У кінці XIX століття (у 1897 р.) „з 29600 душ населення міста євреї складали понад 41 відсоток – 12200 осіб, з них : 6142 жінок і 6078 чоловіків”, і в громадському житті Черкас посідали провідне місце.

Єврейська громада міста на свої кошти утримувала лікарню, талмуд-тору, хедер. богодільню (будинки для літніх одиноких людей), дешеву їдальню, молитовні будинки та інші заклади. Головним джерелом для цього стали коробочний збір (*Цдака – ред.*) та добровільні пожертви членів громади. Крім цього, функціонувало єврейське „Товариство допомоги бідним” зі своїм благодійним фондом.

Скрізь у громадських місцях Черкас – на базарах, вулицях, в їдальнях, „питейных заведеннях”, в садах і на бульварі, на пристанях, в лазні та інших – можна було побачити літніх жінок, в основному мешканців богодільні, які ходили з коробками (звідси і назва – коробочний збір) і збирали пожертву з мирян. Причому пожертву давали як євреї, так і жителі інших національностей, які мешкали у місті – українці, росіяни-старообрядці, поляки та інші. Значні кошти надходили від пожертв членів громади, особливо від купців, яких у Черкасах на той час вже було понад сто чоловік, та за збір від кошерного забою. Встановлювалася така такса за кошерний забій худоби: за бика, вола і корову – 1 руб. 25 коп., теля – 37 коп., вівці, козла – 55 коп., птиці – 13 коп. Податок на кошерний забій здавався в оренду відкупщику за 12640 рублів, з яких „Товариство” отримувало 10550 руб.

Згодом ці кошти розподілялися на необхідні потреби громади: для лікарні – 4300 руб., богодільні – 1100 руб., талмуд-торі – 3000 руб., їдальні – 400 руб., допомоги бідним євреям – 1200 руб. та молитовним будинкам – 550 руб.

Для розподілу коробочного збору обиралася так звана опікунська рада, до складу якої входило 39 представників общини. На особливій нараді вони розподіляли кошти з врахуванням усіх особливостей підвідомчих закладів. Головою опікунської ради став Лазар Ісаакович Диккерт, досить відома людина в Черкасах, член міської Думи, яких мав фах лікаря й аптекаря. Скарбником ради обрано володаря тютюнової фабрики Ф.Г. Летичевського, а секретарем – Боруха Дувидовича Грінבלата, не менш відомої людини, купця та підприємця, володаря кількох тартаків, парового млина та інших підприємств. Члени опікунської ради користувалися повагою серед мешканців общини, робили досить вагомий внесок власними коштами.

Взагалі, у справі утримання якогось єврейського закладу завжди створювався громадський орган, що здійснював контроль за розподілом коштів, слідкував за станом розвитку та його утриманням. Наприклад, за лікарнею, будівля якої до сих пір збереглась (розташована по вулиці Святотроїцька) спостерігала рада, яку очолював сам думський голова М.С. Куліш, членами були Л.І. Діккерт, А.А. Зарицький, лікар цієї установи В.І. Гольман та інші.

Цікаво, що в справах общини міста дозволялось брати участь всім євреям чоловічої статі, які досягли 25-річного віку. Загальні збори громади обирали громадського рабина, який разом з радою керував суспільним життям єврейської спільноти міста і був її духовним наставником.

На початку 10-х років головним рабином черкаської громади було обрано Нахмана Ароно-

вича Шнеерсона, а даяном (суддею) – Дубинського.

Проте, не завжди на утримання деяких закладів у єврейської общини вистачало коштів. Тоді опікунська рада зверталася до міської Думи по допомогу. У 1907 році на утримання місцевої єврейської лікарні тільки у листопаді необхідно було 507 руб. 86 коп. Міська Дума виділила 325 руб. та ще від хворих поступило 10 руб. 20 коп., так що відшукати залишок у 172 руб. 66 коп. для громади не спричиняло значної справи.

До речі, єврейська лікарня була створена з ініціативи місцевого лікаря Мінаевича і була розрахована на 20 ліжок, що було достатньо на той час для общини. В діяльності лікарні завжди брали активну участь місцеві лікарі М.Я. Гольдарбайтер, А.І. Гоппень, С.Н. Гольденштейн, Н.Д. Цейтмен, Н.В. Любарський та інші, які безкоштовно проводили огляд хворих, консультували радою, оперували їх тощо.

Не залишалися осторонь найбільш самотні євреї. Громада піклувалася про них. До кінця своїх днів вони мешкали в богодільні. Для цього громада орендувала у підприємця Малишева просторий будинок, розташований на розі вулиці Парадної (нині – Дашковича) та провулку Старообрядного (нині – Кооперативний), а згодом на розі вулиць Старобазарної – нині Замковий узвіз) та Дніпровського шосе (в зоні затоплення) за кошти, зібрані громадою, збудували ошатний будинок для богодільні. В різні періоди в ньому перебувало від 20 до 40 літніх людей. Вони повністю утримувалися за рахунок єврейської общини. Своїх літніх людей, особливо самотніх, опікунська рада ніколи не забувала, завжди піклувалася про них. Тому й не дивно, що в повітовому місті ніколи не було жебраків серед єврейського населення, тим паче серед дітей: сиріт на виховання брали заможні люди.

Громада завжди вишукувала кошти для утримання своїх благодійних закладів. Ніколи не було затримки чи заборгованості на ці заходи. Кожна копійка була на обліку і контролювалася опікунською радою. Наприклад, у звіті за січень 1917 року уповноважений ради богодільні звітував перед опікунською радою за витрати на її утримання у сумі 132 руб. 50 коп. Цю акцію проконтролювала і рада богодільні в складі Ф. Рабиновича, Я. Шуклера, Ш. Українського, І. Моськіна, Г. Мошенського і Л. Хорола.

Відчутну матеріальну допомогу міській громаді надавало також Товариство допомоги бідним євреям, яке очолював володар найбільшої на півдні України Черкаської тютюнової фабрики, купець І гільдії А.А. Зарицький.

* * *

Євреї – народ запевнений, підприємницький, ніколи не сидітиме без діла. Цей дух підприємницького господарювання в місті відчувався на кожному кроці: з'явилися нові невеличкі підприємства, поживалася торгівля, при єврейських оселях відчинялися прилавки, на яких для продажу лежали товари, вироблені єврейськими умільцями. Черкаські ковбаси сири користувалися попитом на губернських ринках. Господарями в більшості черкаських підприємств, майстерень, кузень, постійних дворів були привітні, роботящі, підприємницькі люди єврейської національності, які створювали місту імідж торгово-промислового і культурного повітового центру.

У 1864 році в Черкасах мешкало понад 700 міщан єврейської національності, серед яких було вже 57 купців третьої гільдії (в той час як серед іншої категорії жителів їх було 25 осіб).

Розвиток промислового виробництва приносив досить вагомий прибуток до міської скарбниці. У 60-х роках на 30 підприємствах міста працювало 648 робітників, валовий продукт становив 2878 тисяч рублів.

У середині XIX століття в Черкасах поруч з невеличкими промисловими підприємствами почали з'являтися великі підприємства. Першою ластівкою стало будівництво у 1854 році цукрофаїнадного заводу. На південній околиці міста він задимів високою димогарною трубою, сповіщаючи про прихід нової формації суспільства, яка цупкими руками усе міцніше й масштабно огортала відстале російське життя. Капіталізація виробництва докотилася і до Черкас, яке займало вигідне географічне положення, розташувавшись біля Дніпра і маючи залізничне і водне сполучення. Сюди потягнулися підприємці нової формації, шукаючи найвигідніші місця, куди можна вкласти свої капітали, та у гонитві за дешевою сировиною, й не менш дешевою робочою силою.

Черкаський цукрофаїнадний завод, збудований на кошти акціонерного товариства на чолі з підприємцем Л. Бродським, вважався на той час одним з найбільших підприємств такого типу по виробництву цукру-рафінаду. Оснащене імпортомним устаткуванням, виготовлене в Австро-Угорщині, він приносив значні дивіденди акціонерному товариству. А ось про життя робітників ніхто особливо не піклувався. Про їх виснажливу працю, важкі побутові умови існування яскраво

змалював земляк черкасців І. Нечуй-Левицький в повісті „Микола Джеря” та в доповідних записках доносив підприємцю Л. Бродському інспектор акціонерного товариства майбутній єврейський письменник Шолом-Алейхем. Доведені до відчаю, робітники цукрового заводу не раз піднімалися на боротьбу проти своїх визискувачів.

Черкаський завод протягом кількох десятиліть вважався одним з основних постачальників рафінадного цукру в країні. Лише у 1896 році з Черкас надійшло на залізницю для перевезення понад 1320 тисяч пудів цукру.

У 1870 році поруч з десятьма невеличкими тартаками запрацював на Митниці деревообробний завод черкаського підприємця Е. З. Чорнобильського.

Сировину для них сплавляли плотами, перевозили залізницею та баржами з білоруських лісів й місцевих лісових господарств. Лісозаводи та тартаки Д. Березинського, Н. Верлінського, І. Голодця, І. Грінблата, І. Капницького, Г. Циммермана, І. Чорнобильського, братів Цейтліних та інших обробляли деревину, що прибувала по залізницю та водним шляхом в Черкаси. Більшість підприємств працювало на замовлення, виготовляючи тару для місцевих заводів і фабрик, випілюючи матеріал для населення під забудову і лише деякі великі лісозаводи К. Швайгута, Г. Циммермана, Х. Гінзбурга та інших працювали, як кажуть „на свій страх і ризик”. За свідченням черкаської річкової судноплавної дистанції, для цих підприємств до пристані прибуло у 1910 році понад 9 мільйонів пудів сирих лісових матеріалів на суму понад мільйон рублів. А сплавом по воді прибуло зверху по Дніпру і розроблено понад 400 тисяч соснових колод.

У 1878 році стала до ладу тютюново-махоркова фабрика, господарем якої був київський купець першої гільдії А.А. Зарицький. У двох цехах з виробництва тютюну та махорки працювало 112 робітників і було випущено продукції на 258 тисяч рублів (1884 р.).

На початку ХХ століття цукровий завод та тютюново-махоркова фабрика по кількості працюючих були найбільшими підприємствами в Черкасах. На цукрорафінадному заводі працювало 870 робітників, на тютюновій фабриці – 356 робітників, з них 239 жінок. Згодом у місті стали до ладу ще чотири тютюнові фабрики підприємців єврейської національності Летичевського, Теплицького, Лева, на яких працювали 599 робітників.

У 1885 році в Черкасах запрацював спиртовий завод, через два роки на Митниці поблизу пристаней відкрився шестиповерховий паровий млин І.А. Грінблата, згодом стали до ладу млини Березинського і Голодця. Було покладено початок мукомельній промисловості в місті. До них ще додалися вітряки, що опоясали Черкаси тісним кільцем по околицях.

Через десять років на Подолі виріс цвяховий завод спочатку акціонерного товариства, а згодом викуплений підприємцями П.К. Швайгутом і Г.Л. Циммерманом. Завод щороку виробляв до 100 тисяч пудів дротяних цвяхів на суму понад 15 тисяч рублів. Спеціальним виробництвом двигунів займалася механічна майстерня „С.В. Черкавський і сини”.

Наприкінці ХІХ століття в Черкасах вже працювали сірникова фабрика Е.З. Чорнобильського, кахельний завод А. Вейцьковського, що виробляв понад 100 тисяч кахляних плиток (приблизно 300 кахельних пічок), оцтовий завод І. Шейкмана (на 5 тисяч відер готової продукції), ковбасні майстерні підприємців Капиха та Геніха, які давали до двох тисяч пудів ковбасних виробів, тощо. Лише один потужний млин І.А. Грінблата виробляв 94 тисячі пудів борошна та 27 тисяч пудів висівок. Борошно з млинів І.А. Грінблата та М. Бранделіса вважалось найкращим по якості.

Спостерігаючи з видовищного майданчика Купецького саду (нині сквер імені Б. Хмельницького) на Поділ і Митницю, можна було бачити десятки задимлених труб підприємств, що вперлися у височину, символізуючи індустріальну ходу міста.

На придніпровському березі розташувалися лісові склади і магазини М. Александровського, М. Богуславського, Я. Гольштейна, братів Верлінських, М. Ефрусі, С. Фукса, Я. Сквирського, Є. Звенигородського та багатьох інших підприємців, які вели торгівлю з багатьма фірмами безлісих міст півдня України.

В місті також працювало понад три десятки бакалійних, мануфактурних магазинів, хлібопекарень, пивних, чайних, столярних майстерень, кузень. Чотири заїжджі двори, що належали підприємцям-євреям, щодня приймали понад двісті постояльців. Майже всі міські готелі також належали євреям-адміністраторам – „Віденські номери” на Дубасівській (нині – Хрещатик) тримав Р. Мошенський, мебльовані кімнати на Митниці – М. Тартаковський, „Петроградські номери” – Л. Белахов, готель на Парадній (нині – Дашковича) – Л. Болтянський та інші.

А ще в Черкасах у цей період працювало близько сотні бондарів, шевців, кравців, модисток, ковалів та інших майстрів-ремісників з числа єврейського населення.

Багаті євреї-підприємці, банкіри жили переважно в горішній частині Черкас, маючи просторі особняки (та ще й по кілька так званих прибуткових будинків). Згодом розкішні будинки почали будуватися по Старобазарній (нині – Замковий узвіз) купцями і підприємцями Школьниковим, Куперштейном, Квітницьким, Ципінім, Гольштейном, Зільберманом, Березинським та іншими, а також по Єврейській, Червоній (нині – Гагаріна), Безіменній (нині – спуск Островського) та інших вулицях.

Єврейська біднота мешкала переважно на Подолі, в скривлених мазанках без дворів і тинів. У будинках трохи кращих розміщувалися родини шевців, кравців, лимарів та інших ремісників. Звуки молотка і терпуга від зорі до зорі наповнювали лабіринти кривих подільських провулків.

Деякі з черкаських євреїв були занадто бідними і неспроможні навіть сплачувати гербові мита. Наприклад, міщанка Перла Лейзоровичева не змогла сплатити 10 рублів 80 коп. сріблом, за що змушена була переховуватися від поліції. „Якщо знайдете її або майно, то донести про це губернський управі”, – інформували 19 серпня 1861 року „Київські губернські відомості”.

А ось в центрі Черкас приваблювали своєю ошатністю особняки підприємців Житомирського, братів Тобаровських, Зарицького, Швайгута, Жуковського та інших місцевих багатіїв. Багато з цих будинків вже давно повалені часом, а деякі збереглися до наших днів і приваблюють черкасців своєю вишуканістю й ошатністю.

* * *

Питання освіти для єврейської громади міста було особливим. Кожна родина бажала мати своїх дітей освіченими, але, звичайно, не кожна змогла практично це здійснити. Для одних знання Талмуда в чотирикласному хедері ставало вінцем освіченості в сім'ї, інші йшли далі: готували своїх дітей для вступу в прогімназію, де після чотирирічного навчання в молодших класах можна було продовжити освіту в повній класичній гімназії, вже без екзаменів, лише проходячи співбесіду. Наприкінці ХІХ століття в Черкасах була єдина така державна чоловіча гімназія, де єврейських дітей приймали з цензовим обмеженням від п'яти до десяти відсотків до загальної кількості поступаючих. Далі навчання продовжувалося в Білій Церкві, Умані, Златополі, Києві, Полтаві, а то й Одесі, де були повні восьмикласні гімназії. Лише в кінці та на початку ХХ століття, коли в Черкасах з'явилися повні чоловічі і жіночі гімназії, класні журнали зарясніли єврейськими прізвищами.

У відомості № 16 про розподіл учнів Черкаської першої міністерської чоловічої прогімназії щодо віросповідання та стану на 1 січня 1890 року із загальної кількості 77 учнів десять було євреїв, у наступному році відповідно 85 і 10, у 1893 році – 84 і 6, а у 1895 році – 84 і 10.

Єврейська громада піклувалася про освіту своїх дітей. На власні кошти вона обладнала початкову школу. Приміщення для неї виділив підприємець А.А. Зарицький. Власник тютюнової фабрики не пошкодував навіть свого двоповерхового особняка на Олександрійському бульварі для цієї мети.

Єврейська початкова школа щось на зразок церковно-приходської: перші навички письма, арифметики, загальні відомості з інших предметів і, обов'язково, закон Божий. До речі, в яку б обкладинку він не одягався – в Біблію – для християнських дітей, чи в Талмуд – для єврейських – біля церковно-приходських шкіл обов'язковим атрибутом ставала церква, біля єврейських – синагога.

Була вона побудована і біля єврейської початкової школи Черкас. До речі, цю синагогу запам'ятало не одне покоління черкасців. Адже з 1950 року голова місцевого спорткомітету Альфред Борисович Свідерський, організувавши юнацьку спортивну школу, відшукав для неї просторе приміщення синагоги в центрі міста (на цьому місці зараз знаходиться ТРЦ „Любава”), і після недовгої „боротьби” (з допомогою міськкому партії) з єврейською громадою, відвоював будинок. Тут обладнали просторий 22-метровий спортзал для ігор, поруч – невеликий фехтувальний, ще він був пристосований для занять художньою гімнастикою, та класні і підсобні кімнати.

Не одне покоління черкасців у цьому приміщенні підвищувало майстерність з спортивних ігор, фехтування і художньої гімнастики та дістало путівку у великий спорт. В спортзалі ЮСШ, крім тренувальних занять, проводилися обласні і республіканські юнацькі змагання.

У приміщенні єврейської початкової розташовувалася і єврейська народна школа. Зміст її роботи неважко уявити, але вона була щось на зразок недільних курсів щодо боротьби з малописьменністю, де освоювали ази освіченості літні люди та проводилася просвітительська робота, готували дітей до школи.

У довоєнний і післявоєнний період в приміщенні початкової школи розміщувалася трикотажно-рукавична фабрика. З побудовою сучасних приміщень трикотажної фабрики школа разом з сина-

гогою були знесені, відійшовши в історію. Про них вже не згадують навіть літні черкащани, а молодь і поготів, бо нічого про них не знала, стоячи біля тролейбусної зупинки „Трикошарна фабрика”.

На початку ХХ століття в Черкасах відкрилися єврейські чоловіча і жіноча гімназії групи „Родіт”. Розташовувалися вони на Миколаївській вулиці під номером 9 (нині Хрещатик), біля побудованого на честь 300-річчя династії Романових у 1913 році нового приміщення приватної жіночої гімназії А.В. Самойловської (згоріло в роки війни). Двоповерхове красиве приміщення (нині тут міська художня школа), побудоване на замовлення місцевої громади київським архітектором В.В. Городецьким, привертало увагу своєю непоказною красою, до якого щодня на початку ХХ віку вранці йшли підлітки, а у другу зміну – дівчата.

На розі Гоголівської й Суворовської (нині Б. Вишневецького) вулиць відкрив свою приватну чоловічу гімназію підприємець Гукайло. В ній навчалися багато єврейських дітей. Коли в роки Першої світової війни до Черкас прибули Варшавська жіноча гімназія та Ловечське реальне училище, їх класи поповнили й місцеві єврейські дівчата та хлопці.

У цих навчальних закладах була висока плата за навчання, і, звичайно, біднякам шлях до них був закритий.

У місті ще було приватне училище найнижчого, третього, розряду Ольги Муравицької-Лісової, де навчалися 26 учнів, чоловічої статі – 10, жіночої – 16. Річна плата за навчання складала 40 рублів. Було також приватне жіноче училище підприємців Винокура, Ейчиса і Каплан. У ньому переважно навчалися єврейські дівчата.

Вчилися єврейські діти успішно, отримуючи високі оцінки за знання. «Єврейська „п’ятірка” в межі осілості – це особлива „п’ятірка”, – згадував наш земляк письменник О.Г. Лебеденко. – Це коли не підкопаєшся...»

Ось що згадує черкаський краєзнавець С.С. Нехорошев про ті часи: „Не просто було потрапити в гімназію. Я пам’ятаю своїх товаришів-євреїв Багановського, Кагана (з ними я служив в 140 запасному полку у 1916-1917 роках) і добре знаю скільки їх батьки витратили грошей на хабарі гімназичним адміністраторам, але до гімназії їх діти так і не потрапили.

Не мріялось бідним євреям потрапити і до реального училища: висока плата за навчання, недешева уніформа. Форма була гімназичного крою, але з чорного сукна із зеленими або жовтими кантами. Тут вчилася багато євреїв. Крім основних дисциплін, в училищі викладалася бухгалтерська справа, вчили на слюсарів, токарів тощо. В реальному училищі закон Божий не викладався. В училищі у мене були друзі євреї Мойсей Каган та Веніамін Аранович”.

На кошти євреїв-купців та підприємців у Черкасах на початку ХХ століття була організована торгова школа (на розі Верх.-Горової і Смілянської вулиць). „Це гніздо бідної єврейської молоді, – згадує С.С. Нехорошев, – з якого вилітають досить оперені, здібні до життя, пристосовані до праці молодята. В основному в торговій школі вчилися сироти. Одягали й харчували їх безкоштовно. Єврейська громада не залишала сиріт у біді... Я своє дитинство, юність провів серед євреїв, і знаю, який це чудовий народ...”.

До Жовтневої революції в Черкасах було організовано Єврейське літературне товариство. Розташовувалося воно в приміщенні талмуд-тори на Олександрівському бульварі, й працювало у вихідні дні, збираючи до двохсот учасників різних культурно-просвітительських заходів, в основному молодь. В міському літературному товаристві звучали твори першого класика єврейської літератури Мендела Мойхер-Сфоріма, сатирика І.-Й. Лінецького, драматурга і поета А. Гольдфадена, поета М. Вінчевського, класиків – Шолом-Алейхема, Шолом Аша, Ністора та інших. Товариство знайомило молодь з першими пам’ятками єврейської літератури – сатиричними й любовними піснями, що прийшли з далеких ХІІІ–ХІV століть, які ще співали мандрівні народні співці та передавалися згодом з уст в уста. Значною популярністю серед молоді користувався лицарський роман Е. Левіти „Книга про Бову” та інші.

В 10-х роках ХХ століття молодь з захопленням читала вірші поета-філософа Хаїма-Нахмана Бялика „Пісні і поеми”, який перший доніс правду про кишинівський погром, змалювавши його в поемі „Сказання про погром”, що став класикою згодом не тільки єврейської, а й російської літератури, завдяки чудовому перекладу Володимира Жаботинського.

Головою Єврейського літературного товариства було обрано Ю.А. Лістова.

При міському відділенні Товариства працювала бібліотека, проводилися тематичні вечори, здійснювалися постановки вистав, розповсюджувалася література, в основному духовного змісту, був книжковий магазин тощо.

В місті існувало ще Єврейське колонізаційне товариство, головною метою якого було вида-

вати різноманітні довідки та необхідну інформацію усім емігрантам, хто від'їжджав за кордон.

Продовжуючи тему єврейської освіти в Черкасах, необхідно зазначити, що і після Жовтневої революції міські владні структури турбувалися про збереження єврейської письменності. У листопаді 1921 року в місті функціонувало 11 шкіл з ліквідації неписьменності щодо знання української, російської та єврейської мов.

У 1924-1925 навчальному році при Черкаській трудовій школі № 1 була відкрита єврейська група. У 1925 році окрвиконком ухвалив рішення про виділення із шкільних земельних фондів територію для забудови єврейської школи в місті, але вже у жовтні цього ж року президія окрвиконкому, посилаючись на відсутність необхідних коштів, виділила будинок для єврейської професійно-технічної школи по вулиці Шевченка, 168 (нині в цьому приміщенні дитяча флотилія юних моряків і річковиків).

Міська влада створила сприятливі умови для отримання спеціальної освіти населенням єврейської національності. Так, в Черкаському педагогічному технікумі була створена єврейська кафедра, яка готувала вчителів для єврейських шкіл. Працювало дві середні трудові школи з викладанням єврейською мовою. Готувала фахівців рідною мовою і міська торгово-промислова школа, різноманітні курси тощо.

Крім того, в Черкасах з 1925 року було утворено єврейську камеру народного суду і судочинство проводилося єврейською мовою.

Вшановуючи пам'ять видатного єврейського письменника Шолом-Алейхема, згідно з рішенням окрвиконкому у вересні 1926 року, його іменем було названо 10-ту єврейську трудову школу в Черкасах, а вулиці Єврейська і Червона перейменовано у вулицю Шолом-Алейхема (нині – вулиця Гагаріна).

Всі ці заходи радянської влади мали велике культурне значення, бо в місті третина населення (33,47 %) були євреї.

До війни в Черкасах існувало дві єврейські середні школи, в яких поруч з рідною мовою викладалася і російська, як загальнодержавна. В місті існували ще групи при санітарно-освітніх курсах та курсах рахівників ошадкас, на яких навчалася єврейська молодь рідною мовою.

Духовне життя єврейської громади Черкас як до революції, так і до війни, не уявлялося без частого відвідання міста з гастрольями театральних труп відомих антрепренерів і артистів П.М. Орленьова, М.В. Дальського, Чарського, Россова, М.К. Заньковецької та інших. Спочатку вони виступали на невеличкій сцені громадського клубу, що розташовувався в будинку купця 1-ої гільдії Житомирського на розі вулиць Дахнівської і Суворовської (де нині нове приміщення медичного коледжу), а потім у театрі І.І. Ярового. Їх виступи залишаться „світлими плямами в пам'яті черкасців”.

З обладнанням в Черкасах театру почастишали приїзди на гастролі провідних театральних труп. На початку ХХ століття тут вперше відкрився сезон постійної драми під антрепризою Линського, який приклав усі намагання щодо досягнення художньої постановки, що цілком було оцінено публікою, і сезон закінчився значним моральним і матеріальним успіхом. Потім черкасці стають свідками постійних гастролей драми, малоросійських, єврейських труп та інших, що представляли сурогати мистецтва. Але у 1908 році черкасці тепло зустріли трупу Заречного, беззаперечну у художньому відношенні. Режисером при ній був М.М. Савинов, який працював режисером Київського театру „Соловцов”.

Єврейська публіка Черкас була завзятими театралами. Якщо якась з театральних труп виступала на сцені приміської Соснівки, вони приїздили туди на бричках та автомашинах „рено”, що правили за таксі, люб'язно надані першим володарем таксопарку в місті (з шести автомобілів) пані В. Ю. Цейтнерович. Кожна вистава в театрі відвідувалася черкащанами, половину з яких складали єврейські любителі Мельпомени.

Черкаські євреї свято шанували свою культуру, зберігаючи спадщину та тягнучись до паростків нової.

Не забували театральні вистави навіть під час революційних подій та після громадянської негоди. До Черкас приїздили театральні єврейські трупи, вистави яких охоче відвідували черкащани. Наприклад, окружна газета „Шляхом революції” 9 серпня 1923 року сповіщала, що в Черкасах гастроліє трупа Рудольфа Заславського з Петроградського єврейського театру. Виступала вона в місцевому театрі імені Т.Г. Шевченка за участі чудової актриси Б.В. Заславської. В її програмі – твори Шолом-Алейхема, Гіршбейна, Шекспіра та інших. „Насолоду єврейській театральній публіці, – резюмує газета, – принесла актриса Б.В. Заславська”.

В Черкасах у 1921 році при клубі централізованого партпрофкому було створено єврейський антирелігійний гурток, єврейську драматичну студію, яка ставить перші вистави, та працював єврейський робочий гурток. Завідуючий клубом Хейфіз успішно справляється зі своїм господарством (газета „Радянська думка” за 20.01.1921 р.).

Наприкінці 1899 року в місті почав функціонувати цирк черкаського підприємця Фастовського. Приміщення цирку було дерев'яним і розташовувався він на розі нинішніх вулиць Гоголя і Небесної Сотні (Садова), на місці де нині універмаг центрального ринку. Черкаським глядачам, що завжди доценту заповнювали цирк, запам'ятовувалися цікаві виступи видатного артиста-дресирувальника тварин А.Л. Дурова, який, коментуючи по ходу виступів своїх підопічних, в репризах та жартах висміював чиновників, поліцейських, купців, виступав з гострою викривальною громадсько-політичною сатирою, був чудовим комічним клоуном.

На арені черкаського цирку виступали також його брат В.Л. Дуров з своєю знаменитою „Дуровською залізницею”, де, як кажуть, усі „посади” виконували звірі; відбувалися „чемпіонати світу” за участю циркових борців французької боротьби, де щодня проводили змагання і виявляли нових „чемпіонів” яким вручали призи та жетони, і звичайно, грошові винагороди. Виступала в цирку Фастовського і видатна українська актриса М.К. Заньковецька, яка на сцені „вміла ридати, помирати, сміятися і боротися, захищаючи правду і честь, геніально, глядачі доходили до захоплення, до непритомності, оваціям не було кінця...”.

У 1908 році на території саду Ярової став до ладу новий цирк, черкаська молодь відвідує усі виступи в ньому, особливо до вподоби змагання за участю циркових борців. Серед молодих глядачів багато євреїв з Подолу і Митниці, бідняків з Кривалівки. Ціни на квитки доступні і уболівальники борцівських поєдинків заповнюють вщент кожний виступ.

У 1910 році цирк разом з театром та з усією територією саду були взяті в оренду на п'ять років підприємцями Зисіним, Лур'є та іншими. Нова адміністрація оновила театр, зробила реконструкцію приміщень, провела електрику, обладнала в ньому синематограф, який користувався успіхом серед черкасців, незважаючи на те, що будь-яка пристойна театральна трупа змогла б мати ще вагоміший успіх. А поки що двічі на тиждень підприємницькі ділки організували показ німих кінострічок. Зате „відвідування публікою занадто старанне”. Звісно, кінематограф у той час входив у моду, приносячи значні прибутки.

На початку ХХ століття Черкаси почали розбудовуватися. Наявність в місті відділень Санкт-Петербурзького облікового і позикового, Російського торгово-промислового та Сполучених банків, прискорило розвиток промисловості та житлового будівництва в місті і сприяло залученню нових позик під його модернізацію.

Саме в цей період у Черкасах з'явилися нові будинки заможної єврейської спільноти, особливо на центральній Олександрівській магістралі міста, а також Суворівській (нині – Б. Вишневецького), Гоголівській, Садовій (нині – Небесної Сотні), Данкевичській (нині – Святотроїцька), Вокзальній (нині – Смілянській), Білозірській (нині – Пушкіна) та інших вулицях.

Банківські позички під заставу сприяли придбання нового обладнання з-за кордону, для місцевих підприємств, що значно оновило виробничий процес та підвищило продуктивність праці. Модернізувались промислові підприємства І.З. Чорнобильського (сірникова фабрика „Україна”), Гурвича і Німеца (цвяховий завод), А.А. Зарицького (тютюнові фабрики). Новим обладнанням були оснащені цегляні заводи, паровий млин М. Бранделіса, сукняна фабрика Каневського, цукроварня товариства на чолі з Л. Бродським тощо. В місті стали до ладу електростанція, телефонна станція, водогін. З'явилися нові підприємства харчової промисловості.

Майже третина цих промислових підприємств належала єврейським підприємцям, купцям першої – третьої гільдії.

Багато з єврейських підприємців і купців розширювали своє виробництво. Вони брали в оренду в міській Думі нові території на Подолі та Митниці під забудову своїх підприємств та розміщення складів. Знову зарясніло в очах у членів Думи від „прошеній”, які подали купці І.З. Чорнобильський, Г.Я. Каплун, Дувид Вольк, Мордко та Айзик Цейтліни, Н.І. Мейдлин, І.А. Гринблат, підприємці Х.-Д. Березинський, Б.Ш. Урицький, Я. Жуковський, Л.М. Мейшлаєвський, М.С. Ровинський та багато інших.

В.Ю. Цейтнерович подала заяву дозволити їй візницький промисел автомобілями. По суті, вона стала першим таксистом в Черкасах, мала шість автомашин і гараж.

На центральних вулицях Черкас з'явилися магазини та лавки з новими вітчизняними та закордонними товарами. Приваблювали око міщан магазини Л.Б. Троецького з продажу велоси-

педів та мотоциклів, що входили тоді в моду і користувалися попитом у черкасців, П.Ю. Хмелевського – каучукових виробів та граверних робіт, Р.І. Слуцького – нафтових двигунів „Скандія”, купця Л.Л. Житомирського – сукняно-мануфактурних і хутряних виробів, Л.Б. Золотаревського – жіночих корсетів, Ф.Б. Рабиновича – гнутих та лозових меблів, Б.Н. Меламеда – велосипедів, швейних машинок, грамофонів, модно-голандський магазин „Слава” М.І. Факторовича, магазин „Карл Кейман” з продажу зброї всіх систем та багато інших.

У місті з’явилися парові хімічні пральні і красильні Й.В. Гольдфельда, Д.І. Капустіна та інших, які робили хімчистку та фарбування різних тканин, прання білизни новими засобами тощо. Перевершила своїх конкурентів „першокласна парова хімічна фарбувальня та пральня Д.І. Капустіна”, яка запрошувала своїх клієнтів у віршованій формі:

*Без вреда бельё стираю
Из батиста, полотна.
В ключевой воде смываю
Так, чтоб не было пятна.*

*Юбки, кофточки, сорочки,
Воротники, манжеты, кителя,
Занавесочки, платочки –
Стираю заново всё я.*

*Я отлично гофрирую,
Хорошо декатирую.
Своей красильней я горжусь
Конкурентов не боюсь.*

*Объявляю, что в красильне
Чудеса творю я там,
Вещь засаленную сильно
Возвращаю новой вам...]*

Спробуй після такого заманливого оголошення не здати в пральню чи в красильню Д.І. Капустіна свій костюм або сукню!..

* * *

Благодійність завжди була притаманна єврейській спільноті. Всі євреї вважали себе рівними між собою, рівними перед своїм Богом, духовними поручителями один за одного, які взаємно зобов’язані допомагати. Рівність у духовному відношенні – не єдина єврейська риса, подібна ж рівність існувала поміж євреями і в інших відносинах. Єврейська громада ніколи не забувала літніх, одиноких людей – їм обладнають непогану богодільню, нагодують, одягнуть, лікуватимуть. Щоправда, і в богодільню не всіх віддадуть, здебільшого близькі родичі заберуть до себе літню жінку й будуть доглядати до кінця її днів. Поміж черкаських євреїв (та й не тільки у них!) ніколи не було жебраків. Громада завжди пригріє бідних, догляне за ними.

Ніколи не залишиться без належної уваги і дитина-сирота. Якщо немає родичів, хтось з багатих євреїв притулить її у себе на виховання, або ж, у крайньому випадку, для нього є дитячий притулок.

У роки Першої світової війни черкаські притулили у себе понад 150 єврейських дітей з західних губерній, яким війна заподіяла шкоди. Згодом в місті вже було п’ять дитячих притулків, в основному для єврейських дітей.

Черкасець Ісаак Самойлович Погребижський, який у 10-х роках став вихованцем одного з цих притулків (у роки громадянської війни він матиме назву імені Паризької Комуни), розповідав, що притулок став для нього рідною домівкою: мешкав у чудовому приміщенні, яке обладнала єврейська громада, вчився в реальному училищі, записався в бойскаути та спортивне товариство „Маккабі”, уніформу пошила громада на свої кошти, часто їх водили до сінематографу дивитися німі фільми про Стеньку Разіна чи Василину Прекрасну, і звичайно, був завжди нагородований, взутий. Щомісяця всі вихованці притулків приймали у себе гостей (а по суті, господарів) з опікунської ради. І знову ж, зауважимо, жодної єврейської дитини черкаські не зустріли на своїх базарах

чи вулицях жебраками або безпритульними. Всі вони були під наглядом громади.

Бувало й таке, громада йшла назустріч сиротам, або дуже бідним євреям, які створювали сім'ю. На день весілля нова сім'я вже мала необхідне для перших кроків спільного шлюбного життя: хто давав меблі, інші – білизну, харчі, виділяли приміщення, придбане громадою в складчину для молодят тощо.

На цьому їх благодійність не закінчувалася. Підприємці з євреїв виділяли необхідні кошти міській Думі на благодійні цілі; а в скрутний для країни час черкаські приходили їй на допомогу, за що деяким з них оголошена „височайшая благодарность за приношення”. Наприклад, у 1856 році „черкаський 3-ої гільдії купець Янкель Абрамович Шкловський пригощав горілкою за свої кошти 1319 чоловік нижніх чинів Резервної бригади 13-ї піхотної дивізії, а мешканці Черкас впродовж 24 днів безкоштовно виділяли їм приварок”, тобто, Шкловський та міщани, просто кажучи, харчували цілу військову частину, яка готувалася до Кримської війни.

Або ж, коли дворянство Черкаського повіту звернулося з проханням одноразово пожертвувати на покриття військових витрат по 20 копійок з кожної чоловічої статі, що складало 9119 рублів, то третину з цих коштів виділили євреї.

Не залишився осторонь благодійної акції також і „черкаський 1-ої гільдії купець Хаїм Бродський, який виділив понад тисячу рублів на користь пораненим у битві проти турків”, а черкаські купці і міщани пожертвували на користь пораненим нижнім чинам під Севастополем 3500 рублів. Серед благодійників, звичайно, були єврейські підприємці та міщани.

Черкаських євреїв на благодійність кликала не царица „височайшая благодарность” і нагороди, а душевна вірада, милість, бажання принести користь країні, в якій ти живеш. Помираючи у 1909 році, старий підприємець Д.І. Грінблат заповів єврейській громаді Черкас дві тисячі рублів на обладнання міського єврейського цвинтаря, спорудження на ньому синагоги та анатомічного приміщення, а також будинку для охоронця.

З дозволу директора-розпорядника Олександрівського товариства цукрових заводів (до якого входила і черкаська цукроварня) І.М. Бродський „пожертвував 30 тисяч рублів з приводу перетворення 4-класної прогімназії в Черкасах у повну”.

Були й інші жертви...

* * *

Черкаська єврейська громада межі осілості жила повним й діяльним життям. У той час, як більшість місцевого населення, за винятком заможних класів, продовжувало залишатися неграмотним, зубожілим, то навіть найскромніша єврейська сім'я посилала хлопчиків у хедер, де ті вчилися читати, писати і вивчали Тору, потім більшість з них ставали гімназистами, інші поповнювали лави реалістів тощо. Здебільшого діти заможних євреїв закінчували різноманітні училища та вищі навчальні заклади.

У Черкасах лікарями, в основному, були міщани єврейської національності. Користувалися пошаною лікарі М.Л. Гольдарбайтер, А.І. Гоппень, С.Н. Гольденштейн, Н.Д. Цейтмен, Н.В. Любарський та інші. У місті працювали аптеки А.І. Гіттельсона, І.Я. Гельфера, Л.І. Диклера, Г.І. Лося, І.Ф. Скули та інших, аптечні склади Л.Л. Альтшуллера, Х.С. Бельської, Л.Й. Диккера, Ф.Л. Рувінського, Я.Г. Ульштейна та інших.

Крім медичних, а також педагогічних працівників – викладача місцевої талмуд-тори М. Ярошевського, вчителів гімназій та реального училища П. Гутмана, П. Мшанецького, Л. Шпрингера, Й.Я. Петровського та інших, до черкаської інтелігенції входили також керуючі відділеннями Російського торгово-промислового банку Й.М. Моргуліс, Санкт-Петербурзького облікового банку М.О. Видавський, голови Єврейської управи Б.Д. Грінблат. Товариства допомоги бідним євреям А.А. Зарицький, Єврейського літературного товариства Ю.А. Лістов, завідувач переправою Товариства Московсько-Київсько-Воронізькою залізницею Ю.Н. Рабинович та його заступник М.Я. Мар'ямов, він же уповноважений місцевого відділення Російського театрального товариства, батько майбутнього радянського письменника О.М. Мар'ямова, капельмейстери місцевих полків, які працювали й в гімназіях – Я. Зиссерман, Я.Б. Гордон та багато інших городян єврейської національності, які істотно впливали на культурно-просвітницьке життя міста.

Черкаська єврейська громада шанувала пам'ять своїх видатних діячів. Наприклад, у дні пам'яті засновника і вождя всесвітнього єврейського сіоністського руху Теодора Герцеля у 1904 році в Народному домі відбулися збори жалоби місцевої буржуазії. Як засвідчив сучасник цих зборів І.І. Соголов-Сольський, „тут були присутні місцеві фабриканти, купці, торговці, лісопромисловці, дрібні лавочники, ремісники та підлабузники. Піднявши руки на Схід, вони давали клятву бути вір-

ними проповідницьким ідеям сiонiзму". До речi, основоположник сучасного сiонiстського руху, автор знаменитої книги „Єврейська держава" Т. Герцель висував iдею об'єднання євреїв, створення вiльної i незалежної єврейської держави. Він провiв перший сiонiстський конгрес у Базелi, на якому неоднорiднi за своїм соціальним статусом люди були єдинi в одному бажаннi розбудувати свою втрачену батькiвщину. На ньому були присутнi i представники черкаської громади...

* * *

Громадсько-полiтичне життя мiста не обходилося без черкасцiв єврейської нацiональностi. З 40 членiв Думи чверть склали євреї. Щоправда, для цього необхідно було мати нерухомого майна не менше тисячi рублiв. Але при цьому значна кiлькiсть дрiбних торговцiв i прикажчикiв, „якраз самий найрухомiший, найбільш зацiкавлений у станi мiсцевих мiських справ елемент був усунутий вiд виборiв (а в Черкасах, вважає на той час, налiчувалося понад пiвтори тисячi торгових рундукiв, магазинiв, iдалень, хлiбопекарень та iнших дрiбних пiдприємств, володарями яких – кожен другий-третiй мiщанин – єврейської нацiональностi). До того ж, „клас iнтелiгентних працювникiв – вчителi, лiкарi, юристи, чиновники – також зовсiм усуненi вiд мiського самоврядування, якщо вони не мають у мiстi нерухомостi", хоч iх знання, досвiд змогли б бути досить корисними при вирiшеннi рiзноманiтних питань життя Черкас.

От i виходило, що майже на 40 тисяч жителiв у 10-х роках ХХ столiття в Черкасах нараховувалося всього 520 виборцiв, якi обирали 40 гласних думцiв. Але й ця незначна кiлькiсть обраних, чверть з яких склали єврейські депутати, впливала на громадсько-полiтичне i господарське життя мiста.

Скупi архiвнi вiдомостi вже доносять до нас, що ще у 1868 році „депутатами вiд купцiв-євреїв обрано Берка Беня, Янка Митницького...", якi допомагали у встановленi промисловостi та культурного життя Черкас. З кожними виборами iх ставало усе бiльше. Наприклад, в останнiх виборах до мiської Думи, що вiдбулися 13 серпня 1917 року, обирали 54 депутати, з них вiд соцiалiстичного блоку партiй, де були представленi РСДРП, партiї есерiв i Бунду – 14 депутатiв, вiд єврейського соцiалiстичного блоку (об'єднаної єврейської соцiалiстичної робiтничої партiї, єврейської СДРП „Поалей-Цiон") – 8, вiд демократичної групи євреїв – 2 та вiд єврейської сiонiстської органiзацiї – 3 депутати. Вважає, понад 40 вiдсоткiв депутатiв були єврейської нацiональностi.

Вже на початку столiття, з утворенням рiзних полiтичних партiй, черкаські євреї були членами iх мiсцевих осередкiв. Особливо багато iх перебувало в Бундi, РСДРП, Єврейській соцiал-демократичнiй робiчiй партiї „Поалей-Цiон", партiях „Соцiалiсти-сiонiсти", „Цейре-Цiон", „Бней-Брiт" та в багатьох iнших лiвого та правоцентристського спрямування. Багато черкаських євреїв брали участь у трьох революцiях 1905-1917 рокiв, в кривавих подiях братовбивчої громадянської вiйни, були активними у вiдбудовчий перiод встановлення радянської влади в Украiнi.

В Черкасах народився i вирiс один з учасникiв боротьби за владу Рад, дiяч бiльшовицької партiї Мойсей Соломонович Урицький (1873-1918). Виходець з єврейської купецької сiм'ї, він з юнацьких рокiв став на шлях боротьби з капiталiстичним свавiллям, за свободу i рiвноправнiсть народiв царської Росiї. М.С. Урицький не раз приїздив до Черкас для налагодження зв'язкiв та створення партiйних осередкiв.

Значну роботу щодо органiзацiї черкаських робiтникiв на революцiйну боротьбу у 1904-1905 роках проводив кочегар тютюнової фабрики Зарицького бiльшовик Борис Онисимович Ройзенман (1878-1938), член партiї з 1902 року та iншi.

В Черкасах розшарування серед єврейського населення було значним. Десяти вiдсоткам панiвної верхiвки, яким належали пiдприємства, що приносили значний прибуток, мали розкiшнi особняки, виїзди, а то й першi автомобiлi, протистояла значна частина так званої творчої iнтелiгенцiї та облуги в промислово-торговiй сферi. Понад 40 вiдсоткiв мiщан склали бiднi, багатодiтнi сiм'ї, ремiсникiв, якi ледве зводили кiнцi з кiнцями.

В мiстi серед купцiв першої – третьої гiльдiї понад третини були євреї. Наприклад, тiльки у 1917 році налiчувалося 62 купцi першої та 11 другої гiльдiї, серед них такi пiдприємцi як Й.Г. Вайсбурд, I.А. Грiнблат, М.М. Цейтлiн, Й.Н. Лев, Н.Г. Верлiнський, Белахов, Мединський, Летичевський та iншi, якi тримали лiсопильнi заводи, харчовi пiдприємства, доходнi будинки, магазини тощо, маючи значний зиск з них.

Проте, приналежнiсть до єврейства не завадило iх одноплемiнникам виступати пiд час страйкiв проти пiдприємцiв-євреїв, проти соцiальної несправедливостi з економiчними вимогами, добиваючись скорочення робочого часу, збiльшення заробiтної плати, полiпшення побутових

умов тощо. Так, у 1905 році на ряді черкаських підприємств – тютюновій фабрики купця Зарицького, на млинах Березинського, Голодця і Грінблата, цвяховому заводі Циммермана і Швайгута та інших – відбувалися страйки, в яких робітники добилися значних поступок. Поруч з українськими, російськими, польськими робітниками, які мешкали в Черкасах, в страйках активну участь брали і робітники єврейської національності. Солідарні дії представників робочого класу принесли свої наслідки.

Водночас це не завадило контрреволюційній чорносотенній банді місцевих монархістів з метою відвернути увагу трудящих від революційної боротьби та розпалити національну ворожнечу в червні 1905 року вчинити в Черкасах єврейський погром. П'яні, озброєні громили нахабно вривалися в єврейські помешкання і трошили все, що підверталось їм під руку, вбивали й калічили єврейських міщан, незважаючи багатий чи бідний він, головне, щоб був єврей.

Особливо трагічним для черкасців став травень 1919 року, коли кривавий антибільшовицький отаман Григор'єв з численною бандою увірвався в Черкаси і вчинив жорстоку розправу над населенням. Осаженілі бандити протягом трьох днів грабували і вбивали міщан. Жертвою цього кривавого погрому стало близько трьох тисяч черкасців, головним чином єврейського населення – чоловіків, жінок, старих і дітей. Це були страхітливі дні. В кожній єврейській сім'ї були вбиті і поранені, деякі повтікали в навколишні села і ліси, де переховувалися. Прикро, але григор'євцям у вчиненні злочину допомагали місцеві монархісти та гімназисти старших класів.

Лише успішні бойові дії червоноармійських загонів разом з екіпажами кораблів Дніпровської військової флотилії після наступальних боїв 21 травня 1919 року звільнили Черкаси від григор'євського охвістя. Жахлива картина відкрилася перед ними. Замість радості визволення, довелося оплакувати забитих. На черкаських цвинтарях з'явилися нові братські могили.

Понад два тижні Черкаси жили в жалобі і тузі за загиблими, знаходячи їхні останки в різних місцях й ховаючи на цвинтарях. 4 червня 1919 року місцева газета надрукувала співчуття Черкаської організації єврейського Союзу робітничої молоді сім'ям трагічно забитих григор'євцями в криваві дні 16-20 травня. Серед них були імена перших активістів Союзу Яна Вишневського, Йосипа Мендельзона, Самуїла Златопольського, Арона Вербицького, Аврама Співаковського, Яна Полонського, Меєра Перкуса, Хаїма Гальперина, Аврума Богуславського, Рубінштейна, Шеняцького та багатьох інших.

Знайшли останній спокій на Кривалівському цвинтарі (куди в 60-х роках перенесли останки забитих у серпні-вересні 1919 році у боях з денікінцями) перші радянські чекісти і працівники черкаських установ. Серед них – чекіст Ілля Шакур, лікар Михайло Барський, червоноармієць Ісак Базилянський та інші.

Сотні дітей із загиблих єврейських сімей залишилися без притулку. Їх забирали на виховання сім'ї подільських та митницьких міщан, хоч і для них зайвий чужий рот ставав на заваді, відбивався на сімейному бюджеті.

Прихилили їх у себе і сім'ї старовірів та розкольників, хоч це й забороняли їх релігійні каниони.

Моя мати, Марфа Архипівна, розповідала, що єврейську сім'ю – жінку з двома дітьми-однолітками, яка чудом збереглася після погрому григор'ївців, у той час, як інших родичів розстріляли, – її батько, Петрушин Архип Кузьмич, прихистив у себе вдома. Під час одного з білогвардійських погромів наприкінці серпня 1919 року, коли моя мати з подругами й єврейськими дівчатами гралася на вулиці (а мешкали тоді по Дніпровському шосе), круками на конях налетіли козаки. Мати єврейських дівчат вибігла на вулицю, кличучи їх, щоб забрати дітей у двір, але один з козаків помітив жінку, наскочив і вдарив її шаблею. Залита кров'ю жінка тут же померла. А єврейські дівчата ще довго залишалися в сім'ї мого діда Петрушина, поки не відновилася радянська влада і дітей не забрали в притулок.

У Черкасах, на початку 20-х років було 5-6 дитячих будинків для дітей-сиріт, в основному з єврейських родин, батьки яких загинули або померли під час двох війн та різних бандитських нальотів на місто та повіт. Діти завжди були під опікунським наглядом, одягнені і взуті, незважаючи на суспільні негаразди та голод у країні.